ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ
TARİH ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

1970-1974

Cilt : VIII - XII Sayı : 14 - 23

TÜRK LONCALARININ YAPISI VE BU YAPININ OSMANLI SOSYAL TARİHİ İÇİN ÖNEMİ

Yazan: Gabriel BAER Çeviren: Sami FERLİEL

İslâmlık döneminin başından günümüze kadar Mısır, Suriye ve Türkiye loncaları üzerine edinebildiğimiz bilgiler, adı geçen ülkelerde on beşinci yüzyıldan önce, lonca bulunmadığı kanısını uyandırmaktadır. On beşinci yüzyıldan önceki kaynaklarda yer yer birtakım esnaf ve sanatkâra başkanlık eden kimselerle ilgili dağınık ve müphem bilgiler bulunmaktadır. Loncaların varlığına işaret eden en eski belgeler, on beşinci yüzyılın ikinci yarısına ait, Anadolu'yla ilgili belgelerdir[1]. On yedinci yüzyılın sonundan önce Türkiye'deki loncalar (Mısır'dakiler gibi), ordu mensupları dışında (kâtip ve *ulema* sınıfını da hariç tutmak herhalde yerinde olur), bütün kentli nüfusu varlığında örgütlenmiş olarak bulunduran yaygın bir sistem haline gelmişti. Loncaların, özellikle on sekizinci yüzyıl boyunca, bir ölçüye kadar da çöktükleri tarih olan on dokuzuncu yüzyılın sonu ile yirminci yüzyılın başına kadar, Orta Doğu kentlerinin yönetim ve ekonomisinde önemli bir yeri vardı. Bu kuruluşlar aynı zamanda, sanat ve ticaretle uğraşanlarla, ulaşım ve hizmet işçilerinin sosyal hayatlarına da temel olmuştur[2].

Bu alandaki araştırmalar uzun süre, "lonca" teriminin açık seçik bir tanımından yoksun kaldı. Bu terim, genellikle, kentli sanatkârlardan bahsedilirken kullanılıyordu. Hatta aynı terimi sanatkârlarla ilgili herhangi bir örgütlenme belirtisine raslamadıkları halde kullanan yazarlar da vardı. Bir bölük yazar da bu terimi Anadolu'daki *fütüvvet* birlikleri ile *ahi* toplulukları gibi örgütler için kullanıyordu. Oysa bugün açıkça görülmektedir ki, bu birlik ve topluluklar meslek yönünden örgütlenmemişlerdi. "Lonca" teriminin kesin

1 Ayrıntılar için bk.: M. A. Cook'un hazırladığı *Studies in the Economic History of the Middle East*, London 1970, s. 11–30'da G. Baer, "Guilds in Middle Eastern History" (Bundan böyle, Baer, "Guilds in Middle Eastern History şeklinde atıf yapılacaktır).

2 Türk loncalarının görevleri ile ilgili olarak bkz.: G. Baer, "The Administrative, Economic, and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies*, I (1970), s. 28–50 (bundan böyle, Baer, "Functions of Turkish Guilds" şeklinde atıf yapılacaktır).

şekilde tanımlanmayışının bir sonucu olarak, doğu bilimcileri, iki kuşağı aşan bir süre boyunca, "lonca"larla ilgili saydıkları kavram ve düşüncelerle uğraşmayı herşeyin üstünde tutmuşlar, ekonomik, sosyal ve siyasal gerçekle hemen hiç ilgilenmemişlerdir. Bu tutum, özellikle, loncaların yapısıyla ilgili araştırmalara bulanıklık getirdi. Çünkü *fütüvvet* kitaplarında geçen soyut ve teorik hierarşi ile meslek loncalarında çalışarak elde edilen rütbe ve mevkiler arasındaki ayırım dikkate alınmıyordu. Bu incelemede karşıt bir tutum benimsenecek ve loncaların gerçek yapısı, günlük yaşamla ilgili ferman ve belgelerin ışığında incelenecektir. Bu nedenle, en başta, bir sanatkâr ve tüccarın, veya ulaşım ya da hizmet işçisinin *usta* mertebesine gelinceye dek aştığı basamakları incelemeyi, sonra da loncanın türlü makam ve kurumlarının taşıdığı özellikleri ve önemi gözden geçirmeyi öneriyoruz.

I. ÇIRAKLAR

Esnaf arasında en alt basamakta bulunan kimselere, genellikle *çırak* (چراق), ya da Farsçadan alınan bir deyimle, *şagird* (شاگرد) deniyordu. Sanatını öğrenmiş ama çıraklık etmemiş kimselerin usta olmasına izin verilmezdi. Birçok belgede bu ilkenin üzerinde durulmaktadır. Bu ise adı geçen ilkeye her zaman uyulmadığını gösterir. Bu kurala uyulmasını sağlamak loncaların görevlerinden biriydi; loncaların başkanlarından, ileri gelenlerinden ve makam sahiplerinden, belli bir kimsenin, bağımsız bir işe başlamak üzere ruhsat almadan önce çıraklık eğitiminden geçtiğini gösterir bir belge istenirdi[3].

Çırakların lonca tarafından denetimi başka bir yön de taşıyordu. Çırak bir tek ustaya bağlı değildi ama, loncanın rızası olmadıkça yanında çalıştığı ustayı terk edemiyordu. Loncanın rızası dışında ustasından ayrılmaya kalkarsa, başka bir ustanın kendisini kabul etmesi engellenirdi[4].

Kendi sanatını öğrenmek, tabiî ki, çırağın öğreniminin esasını teşkil ediyordu. Ama loncalar çırağın genel eğitimiyle de ilgilenirlerdi. Örneğin, saraçlar loncasına bağlı çıraklar, Fatih Camiî *medrese*sinde Kur'an dersi görürlerdi. Büyük Çarşı içinde, o yöredeki loncaların çırakları için buna benzer bir okul

3 1726/7 tarihli, dülgerlerle ilgili fermana ve öbür loncalar için çıkarılmış fermanların özetine bkz.: Osman Nuri, *Mecelle-i umur-u belediye*, I, İstanbul 1922, s. 559 (bundan böyle, Nuri diye atıf yapılacaktır). 1703 tarihli, kurşun işçileriyle ilgili bir ferman için bkz.: Ahmet Refik, *Hicrî on ikinci asırda İstanbul hayatı*, İstanbul 1930, s. 36–37 (bundan böyle, Refik, XII diye atıf yapılacaktır).

4 C. White, *Three Years in Constantinople*, I–III, London 1845 (Bundan böyle. White diye atıf yapılacaktır), III, s. 148; Nuri, s. 613.

daha vardı. Bununla birlikte, öyle görünüyor ki, loncalar, içinde bulundukları durum gereği, mensuplarına Kur'an öğretmeyi, ya da iyi nitelikler aşılamayı üzerlerine almıyorlardı. Bu, dinsel kurumların ve tarikatların göreviydi. Bir başka araştırmamda, ahlâk eğitiminin, esas itibariyle, hiçbir lonca kuruluşuna bağlı olmadığını göstermeğe çalışmıştım[5]. Loncalarla tarikatlar arasında bağlar bulunduğunu iddia eden Nuri, (ortaya koyduğu kanıtlar inandırıcı değildir) giderek, bu bağların koptuğunu, dolayısıyla loncalardaki eğitimin bir düşüş gösterdiğini ve Büyük Çarşıdaki okulun uzun süreler boş kaldığını anlatmaktadır[6].

19. yüzyıl boyunca birtakım loncalar, çırakların eğitiminde genel bir ders programı uyguladılar. Ama devlet bunu yeterli görmüyordu. Birçok çocuk, okuma yazma öğrenmeden çıraklığa başlıyor; bir çoğunun da ana babası, daha küçük yaşlarda onları Kur'an kurslarından alıp aile bütçesine katkıları olsun diye çıraklığa veriyordu. Buna, karşı bir tedbir olarak, II. Mahmut, 1824/5'de yayınladığı bir *irade* ile, loncaların öğrenimlerini bitirmemiş çocukları çırak olarak almalarını yasakladı. Her çırağın ilk öğrenimini tamamladığını gösterir bir *tezkere* sahibi olması gerekiyordu. Bu tezkereler mahallî kadılarca veriliyor, loncaların başkanları tarafından onaylanıyordu[7].

II. KALFALAR

Çıraklıktan sonra gelen rütbe *kalfa* (قالفه) lıktı. Bu, Arapça *khalīfa* kelimesinin Türkçeye uydurulmuş şeklidir. *Khalīfa* Arapça anlamıyla, esnaf içinde, çırakla usta arasında yer alan orta mertebe demekti[8]. Loncaların yapısı, Gibb ve Bowen tarafından "katı bir hierarşi" olarak nitelendirilmiştir[9]. Bence gerçekler bu nitelendirmeyi haksız çıkarmaktadır. Her şeyden önce, şunu belirtelim ki, bazı yerlerde, adı geçen üç mertebe değil, dört mertebe vardı. Örneğin, Makedonya'daki Serez kentinde, çıraklar işe *yamak* (yardımcı) olarak başlar, ancak iki yıl devamlı olarak çalıştıktan ve babalarının veya vasilerinin garanti vermesinden sonra törenle çırak mertebesine yükseltilirlerdi[10]. Öyle görünüyor ki, on sekizinci yüzyılda matbaacılar loncasında *kalfa*

5 Bkz. Baer, "Functions of Turkish Guilds", s. 48–49.

6 Nuri, s. 613–614.

7 *Ibid.*, s. 614–616.

8 *Ibid.*, 558.

9 H. A. R. Gibb and H. Bowen, *Islamic Society and the West*, Cilt I, Kısım I, London 1950, s. 281–282 (bundan böyle, Gibb ve Bowen diye adı geçecektir).

10 Nuri, s. 707–708. Nuri'nin koleksiyonunda Serez loncalarının ayrıntılı bir tasviri yer almaktadır. Tasviri yapan, Balkan Savaşları'nda kent, önce Bulgarların, sonra da Yunanlıların eline geçtiği sırada İstanbul'a kaçmak zorunda kalan bir Serezlidir.

ve *usta* mertebeleri arasında bir dördüncü mertebe olarak *şerik*lik vardı[11]. Ayrıca, birçok loncada, en aşağı mertebe *şagird* veya *çırak*, orta mertebe *kalfa*, en üst mertebe de *usta* veya *üstad* iken, inşaatcılar arasında ayrı bir adlandırma şekli görülür. Biri 1741/2, öbürü de 1814 yıllarından kalma, inşaat işçilerine ait iki ücret bordrosunda, *kalfa* en yüksek ücreti alan kimse olarak gösterilirken, *üstad* ya da *usta* ikinci üçüncü sırada yer almaktadır. *Şagird* inşaatcılar loncasında da en az ücreti alan kimsedir[12]. Ayrıca, birtakım belgeler, kimi loncalarda belirli dönemlerde, çırakların *usta* olmak için *kalfa* lık mertebesinden geçmek zorunda olmadıklarını göstermektedir. Aralarında, on sekizinci yüzyılda ipek eğirenlerle ilgili bir ferman da bulunan bu belgeler, bir *şagird* veya *çırakın* bağımsız bir işe başlaması demek olan *başka çıkma*sından söz etmektedirler[13]. Bu durum, Nuri'nin, boş bir mağazayı kullanma hakkı *(gedik)* konusunda kendilerine öncelik tanınanları sıralarken, neden *çırak*larla *kalfa*lardan da söz ettiğini açıklar niteliktedir[14]. Buna benzer bir durum Mısır'da da vardı. Bazı Mısır loncalarında, çıraklar ortadaki mertebelerden geçmeden doğrudan doğruya usta mertebesine yükselebiliyorlardı. Bu yüzden, Mısır loncalarını da hesaba katarak, lonca hierarşisini "katı" diye nitelemek uygun düşmez[15]. Orta Doğudaki loncaların yapısı Avrupa'daki benzerlerine nazaran oldukça esnekti. Mertebeler arasındaki sınırlar da aşılmaz değildi. Avrupa'daki *compagnons* ve *Gesellen*in[16] aksine, Türkiye ve Mısır'daki çırakların ve sanatkârların örgütlenmeleri ve ayaklanmalarıyla ilgili bilgi bulunmayışı bu ana nedenden olsa gerek. Osmanlı feodal sistemindeki hierarşinin de, pek çok Avrupa ülkesinde mevcut hierarşi kadar katı olmadığı gerçeği göz önünde tutulursa, bu sonuç daha bir anlam kazanmaktadır. Durum ne

11 *Ibid.*, s. 558.

12 Refik, XII, s. 155; Ahmet Refik, *Hicrî on üçüncü asırda İstanbul hayatı*, İstanbul 1932, s. 232–234 (bundan böyle, Refik, XIII, diye atıf yapılacaktır).

13 Nuri, s. 519, 582, 584.

14 *Ibid.*, s. 658: "... ve münhal olan gedikler esnafın çırak ve kalfalarına verilmesi..." *gedik* konusunu ayrıntılarıyla, lonca inhisarlarını da genel bir şekilde, bir makalemde ele almış bulunuyorum. Bu makalem yakında *Journal of the Economic and Social History of the Orient*'de çıkacaktır (adı geçen yayına, bundan böyle, JESHO şeklinde atıf yapılacaktır).

15 G. Baer, *Egyptian Guilds in Modern Times*, Jerusalem 1964, s. 58–62 (bundan böyle, Baer, *Egyption Guilds* şeklinde atıf yapılacaktır).

16 Nuri, s. 622–623 de tunç ve pirinç işçileri loncasının, askerler lonca işlerine karışıyor ve çırakları ayaklanmaya kışkırtıyor diye 966 yılında (1558) kadıya şikâyette bulunduğu belirtilmekteyse de, bu tür bir olaya bir daha raslanmadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan, Şam'da, *şunnā*'nın, oldukça sık örgütlendiği ve ayaklandığı anlaşılıyor. Bkz. E. Qoudsî, "Notice sur les corporations de Damas", *Actes du sixième Congrès International des Orientalistes*, Cilt II, Bölüm 1, Sémitique, Leiden 1885, s. 15 (bundan böyle Qoudsî şeklinde atıf yapılacaktır).

olursa olsun, loncaların çoğunda, *çırak*la *kalfa* arasında muhakkak ki, esaslı bir ayrım vardı. Örneğin Nuri, çırağı kalfa mertebesine yükseltilince, İstanbul'da bulunan Büyük Çarşıdaki ustanın lonca hazinesine yaptığı ödeme konusunda bilgi vermektedir[17]. Ayrıca, bazı loncalar, çırakların kalfa mertebesine yükselişlerinde *fütüvvet* geleneklerine dayanan *şed bağlama* (kemer bağlama) veya *peştamal bağlama* törenleri yapıyorlardı[18]. Bu törenleri, diğer konularda da geleneklere bağlı kalan ve kendilerine özgü sosyal yapıyı sürdüren loncalar uyguluyordu: *Ahi Baba* denilen *şeyh*lerin yönettiği debbağlar loncası gibi[19]. Tarihi 16. yüzyıl başlarına uzanan *Büyük Fütüvvet Kitabına* göre, bu tür törenler o sıralarda kasaplar, helva ve şeker tüccarları arasında da vardı. Öte yandan demirciler, çilingirler, kullanılmış elbise ve ayakkabı tüccarları *(eskiciler)*, –gariptir ama– ayakkabıcılar böyle törenler yapmıyorlardı[20]. Elimizde bu törenleri ayrıntılarıyla tasvir eden tek belge Serez loncalarıyla ilgilidir[21]. Serez'de bir çırak üç yıllık eğitim dönemini bitirdi mi, mensup olduğu loncanın *üstad*ları, lonca heyetinin özel bir oturumuna davet edilirler, terfi edecek aday da ilk kez bu özel günde loncasına özgü kıyafeti giyerdi. *Üstad*ın, çırağın kişiliğine ve dine bağlılığına kanıt gösterişinden, çırağa vasilik eden kimsenin de rızasının alınışından sonra, loncanın ölmüş üyelerinin anısına *Fatiha* okunurdu. Bundan sonra, toplantıdakilerin hepsi ayağa kalkar, loncanın başkanı adaya bir yandan mesleğiyle ilgili öğütler verir, bir yandan da özel bir havluyu (*peştemal*) beline bağlardı. Törenin sonunda yeni *kalfa* hazır bulunan *üstad*ların ellerini öper, vasisi de loncanın *vakf*ına bir tepsi veya kâse armağan ederdi[22]. Makedonya'daki Serez'de yapılan bu törenle, Lane'nin

17 Nuri, s. 580.

18 *Fütüvvet* kitaplarına göre bu törenin ayrıntıları için bkz. Nuri, s. 524, 526–529; karşılaştırınız, Baer, *Egyptian Guilds*, s. 50–52; H. Thorning, *Beiträge zur Kenntnis des İslamischen Vereinswesens*, Berlin 1913, passim.

19 Nuri, s. 537; F. Taeschner, "Das Zunftwesen in der Turkei", *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa*, V (1941), s. 183–184 (bundan böyle, Taeschner, "Zunftwesen" şeklinde atıf yapılacaktır).

20 Sayyid b. Sayyid 'Alâ' al-Dîn al-Hüseynî al-Radawî'nin 931 (1524) tarihli *Fütüvvetnâme-i kebir*'i, Nuri, s. 528–529 da zikredilmektedir. Bazı loncalarda, yeni *kalfa*'ya, mesleğinde kullandığı birtakım âletler armağan edilirdi: Örneğin dülgerlere, destere, çekiç ve matkap, dokumacılara da birer mekik verilirdi,

21 Nuri, s. 708. Debbağlar loncasıyla, Serez loncalarının, öbürlerine benzemeyen, kendilerine özgü işleyişleri için bkz. Baer, "Functions of Turkish Guilds".

22 Loncalar bu kap kacağı ziyafetler için kiraya verir ve bu suretle elde edilen paralar, karşılıklı yardım fonlarına önemli bir gelir kaynağı teşkil ederdi. Bkz. Baer, "Functions of Turkish Guilds".

anlattığı[23] ve 19. yüzyıl başında Kahire'de yapılan tören arasındaki benzerlik kayda değer. Aradaki başlıca fark, Mısır'da loncaya armağan verilmeyişidir. Bunun da nedeni, ayakkabıcılar hariç, Mısır loncalarında karşılıklı yardım fonlarının bulunmayışıdır.

III. USTALAR

Türkiye loncalarında esnaf ve tüccarın yükselebileceği en üst basamak *üstad* (استاد), ya da usta (اوسته) rütbesiydi. Bu rütbeye yükseliş *başka çıkmak* (bağımsız olmak) deyimiyle ifade ediliyor, *usta*lık derecesine de *üstadlık* deniyordu[24]. *Usta* olabilmek için, o meslekten olan kimsenin hem loncayı meydana getiren ailelerden, dinî veya sosyal zümrelerden birine mensup bulunması, hem de *gedik*, yani mesleğini yürütme hakkını satın alabilecek kadar varlıklı olması gerekiyordu. Bu hakkın satın alınması ile *usta* mertebesi birbirine öylesine sıkı sıkıya bağlıydı ki, belli bir çeşit *gedik* önceleri *ustalık* diye adlandırılıyordu[25]. Bununla birlikte, geleneklere bağlı kalan loncalarda *üstad* adayının, hakkında herhangi bir şikâyete yol açmayacak biçimde üç yıl kalfalık etmesi, işine (özellikle çırak yetiştirme konusunda) bağlılık göstermesi, *kalfa* arkadaşlarıyla iyi geçinmiş olması, müşterilerine iyi davranması ve bağımsız bir işi yürütebilecek kadar becerikli olduğunu göstermesi gerekiyordu. Lonca heyeti, ancak adayın bağlı olduğu ustanın bu şartların yerine getirildiğine tanıklık etmesinden sonradır ki, adayı usta olarak tanıyordu[26]. Tabiî, meslekî ehliyet de isteniyordu[27]. Yalnız bu nokta resmen açıklanmamıştı. 16. yüzyılda *hekim başı*[28] tarafından imtihan edilen hekim ve cerrahlarla ilgili bilgiler hariç tutulursa, usta adayının bir meslek sınavından geçirildiğini gösteren herhangi bir bilgi mevcut değildir. Adaydan Avrupa loncalarındaki *Meisterstück* yada *Chef d'oeuvre* gibi bir "ustaişi" istendiğini belirtir kanıt

23 E. W. Lane, *The Manners and Customs of the Modern Egyptians*, London 1944, Everyman's Library; s. 515–516.

24 Nuri, s. 557–558, 582, 584, 708–709 ve başka sayfalarda.

25 *Ibid.*, s. 559, 656, 658; ayrıntılar için bkz. Baer, JESHO.

26 Serez'le ilgili olarak, karşılaştırınız, Nuri, s. 708–709; debbağlarla ilgili olarak da, Taeschner, "Zunftwesen", s. 183 ile karşılaştırınız.

27 Nuri, s. 558–559, 657.

28 Ahmet Refik, *Onuncu asr-ı hicride İstanbul hayatı*, İstanbul 1333, s. 89–90'da zikredilen, 981 (1573/4) tarihli fermana bkz. (Bu esere, bundan böyle, Refik, X şeklinde atıf yapılacaktır).

yoktur. Tersine, bu adetin Türkiye'de bulunmadığı açıkça belirtilmiştir[29]. Bunun nedeni, hiç kuşkusuz, Avrupa'daki benzerlerinin tersine, Türk loncalarının, lonca mensuplarının yaptıkları işin niteliğiyle, meslek düzeylerinin denetiminde ancak sınırlı bir rol oynamalarıydı. Yapılan işin niteliğiyle ilgili kurallar hükümetçe yayınlanır, loncaların başkanları ancak bu kurallara uyulup uyulmadığına bakarlardı. Kuralları bozan ya da sahtekârlık yapan biri ortaya çıkarılırsa, bu kimseyi loncaların başkanları cezalandırmazdı. Kurallara uymayanlar hükümete bildirilir, hükümet de gerekli gördüğü tedbirleri alırdı. Bu durumun bir sonucu olarak, *usta*ların ehliyetini onların loncayla olan ilişkilerinden çok, hükümetle olan ilişkileri tayin ediyordu. Lonca, adayı kabul edip etmeme konusunda karar verirken, daha çok adayın malî gücüne, lonca mensuplarıyla din ve aile yönünden bağlarına ve çırakken gösterdiği çalışmaya bakıyordu[30].

*Çırak*lar *kalfa*lığa yükselirken özel bir tören yapan loncalar olduğu gibi, *kalfa*lıktan (veya *çırak*lıktan) *usta* mertebesine geçişi kutlayan loncalar da vardı. Yine de öyle gönüyor ki, geleneklere bağlı pek az sayıda lonca yapıyordu bunu. Bu tip törenin iki ayrı tasvirinden, *Fütüvvetname*'de bulunanı (Nuri[31] de eserinde zikretmiştir), gerçek uygulamanın bir anlatımı olarak değil de, birtakım teorik kurallar olarak düşünülmelidir. Bu durum, loncalarda katı bir hiearşi bulunmadığının bir başka belirtisi sayılabilir. Ne olursa olsun, bu nokta, loncalarla *fütüvvet* birliklerinin birbirinden farklı iki örgütlenme biçimi oldukları ve meslek loncalarının ilerleyişinin, *fütüvvet* ve *ahi* topluluklarının gerileyişine bağlı bulunduğu iddiasını desteklemektedir[32].

Fütüvvet geleneklerini koruyan ve *usta*lık mertebesine geçiş törenini yapan az sayıdaki loncalar arasında Serez loncaları da vardı.[33] Serez'de lonca mensuplarından *usta* olmaya aday bir kimsenin kendisine bir işyeri satın aldığı lonca

29 H. Schurtz, "Turkische Basare und Zünfte", *Zeitschrift für Socialwissenschaft*, VI (1903), s. 704 - 705 (bundan böyle, Schurtz diye adı geçecektir). Mısırda bu gelenek, özel bir uzmanlık gerektiren birkaç sanatkâr loncasında vardı; bkz. Baer, *Egyptian Guilds*, s. 64–65.

30 Bu konuların ayrıntıları için bkz. Baer, "Functions of Turkish Guilds"; idem, JESHO.

31 Nuri, s. 529–530; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, İstanbul 1314, s. 495–497 (Bundan böyle, Evliya diye adı geçecektir). İngilizce çevirisinde de: Evliya Efendi, *Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa in the Seventeenth Centrury*, çev. J. von Hammer, cilt I, kısım 2, London 1846, s. 94–95. Evliya Çelebi, bizzat katıldığı bir töreni tasvir ettiğini iddia etmekteyse de, yalnızca bir *tarik*tan söz etmekte, ne bir meslek loncası ne de belli bir meslekten *usta* adını anmamaktadır.

32 Bu konuyla ilgili ayrıntılı bir inceleme, Baer, "Guilds in Middle Eastern History", özellikle s. 28–29 da yer almaktadır.

33 Nuri, s. 709–711.

başkanına bildirilince, başkan, loncanın bütün ustalarını, öbür loncaların başkanlarını ve ileri gelen din adamlarını yapılacak törene davet ederdi. Önce adayla ustası ve loncanın başkanı bir törenle içeri girerlerdi. Gereğine uygun selâmlaşmadan sonra *müftü*nün bir işaretiyle *imam* Kur'an'dan parçalar ve dualar okur, *hadis*lerden açıklamalar yapardı. Sonra, adayın bağlı bulunduğu loncanın başkanı bir vaaz vererek, loncanın hamilerinden söz eder; adaya işinde dürüst olmasını, Sultana itaat etmesini, *ulema*ya ve ustalarına saygı göstermesini, çıraklarına ve işçilerine kendi çocuklarıymış gibi davranmasını v.b. öğütlerdi. Bundan sonra, adayın ustası, adayın eğitimine ve başarılarına tanık olduğunu söyler, yeni usta da iyi niyetler taşıdığına yemin ederdi. Bu anda *kalfalık peştamalı* çıkarılır, *ustalık peştamalı* takılırdı. Hazır bulunanların hepsi ayağa kalkar, *Allahü ekber* diyerek tekbir getirirlerdi. İleri gelen din adamları başka dualar da okurlardı. Yeni usta büyüklerinin elipi öpünce, herkes dışarı çıkar, dışarda *ulema* ile bazı lonca mensupları tayin edilmiş sıraya göre selâm verirlerdi. Kahve ve soğuk içecekler sunulur, akşam namazı kılındıktan sonra da loncanın ölmüşleri ruhuna *Fatiha* okunurdu. Tören, konuklara ve kentin fakir fukarasına verilen ziyafetle doruğa erişirdi.

IV. LONCADAKİ SEÇKİN (ÉLITE) SINIF

Usta olmakla, lonca mensubu, kendi dalında en yüksek meslek basamağına erişmiş oluyordu. Yine de, loncá içinde sıradan bir usta ile, seçkin (élite) ustalar sınıfı arasında bir ayırım gözetiliyordu. Anlaşıldığına göre, seçkinler sınıfı, loncanın emektarlarından oluşuyordu. Bu zümreye genellikle *ihtiyarlar* (اختیارلر) denirdi. *İhtiyar* sözcüğünün *élite* gibi anlam yönünden "seçilmiş" sözcüğüne yakın oluşu ilginçtir. Orta Doğu toplumlarında kişiye saygı yaşa bağlı bir şey olduğundan, Arapça bir sözcük olan *ikhtiyār* sonradan hem Türkçede hem de günümüz Arapçasında "yaşlı" anlamını kazanmıştır[34]. Bu *élite* zümrenin resmî bir nitelik taşımadığı, zümre mensuplarına *ihtiyarlar* adından başka, *ihtiyar ustaları, müsin ve ihtiyar iş erleri, müsin ve ihtiyar söz sahibleri, ileri gelenler ve esnafın muteberanı*[35] gibi adlar verilmesinden de bellidir.

Bu incelemede kullanılan kaynaklarda, herhangi bir ustanın ne zaman ve hangi şartlar altında bu zümreye katılabileceğini belirten hiçbir kurala, yasaya

34 *Ibid.*, s. 578; karşılaştırınız Gibb ve Bowen, s. 284, n.6.

35 Nuri, s. 558, 576, 559, 578, 302, 574. Mısırda bu grup için kullanılan değişik arapça terimlerle ilgili olarak bkz. Baer, *Egyptian Guilds*, s. 53, 65–66.

veya adete raslanmamaktadır. Bu da loncalarda "katı bir hierarşi"nin bulunmadığını ortaya koyan başka bir kanıttır.

Elite zümrenin resmî bir nitelik taşımayışı bu zümrenin oluşumundan olduğu kadar, yaptığı işlerden de anlaşılmaktadır. *İhtiyarların* faaliyetlerinden söz eden belgeler, onların açıkca belirtilmiş bir görevleri olmadığını göstermektedir. *İhtiyarların* yaptığı en önemli iş, lonca başkanına, özellikle resmî makamlarla ilişkilerinde destek olmak ve bu şekilde, onun lonca adına hareket ettiğini göstermekti. Ayrıca, loncadaki kamu oyunu, loncanın başkanına ve resmî makamlara ileten bir aracılık görevini de yerine getiriyorlardı. Nuri'nin koleksiyonunda *ihtiyarların* faaliyetleriyle ilgili birtakım belgeler vardır. Bu belgelere göre, bir loncanın *ihtiyarları*, loncanın başkanıyla birlikte, hükümete, lonca heyetine üye seçilecek *üstadlar* listesini sunmuş; diğer bir loncanın *ihtiyarları* ve başkanı da yalnızca kendi loncalarının yürütme hakkına sahip oldukları işe el atarak veya yalnızca kendilerinin satacağı bir malı satarak, loncalarına ait bulunan tekele aykırı hareket eden başka bir lonca üyesini şikâyet etmek üzere, Kadı'ya gitmiş; yine başka bir loncanın *ihtiyarları* ve başkanı birtakım kimselerin sahte veya kusurlu tartı ve ölçü kullandıklarını kadıya rapor etmişlerdir. Hükümet yapılan işlerin niteliğine ilişkin ve uyulması zorunlu birtakım standartlar ileri sürerse, *ihtiyarlar* loncanın başkanıyla birlikte bunların uygulanmasında denetim yetkisine sahip olurdu[36]. Kısacası, *ihtiyarlar,* üye sayısı ve kuruluşu herhangi bir kurala bağlı olmayan, loncanın emektarlarından oluşmuş gayri resmî nitelikte bir çeşit istişare ve icra heyeti durumundaydı. Eldeki belgeler hemen her loncada bu çeşit bir zümrenin bulunduğu izlenimini vermektedir.

V. LONCADAKİ MEMURLAR

Loncalarda *élite* grubun yanında, özel görevleri bulunan birtakım memurlar da vardı. Bunların adları iki bölüme ayrılabilir: *Fütüvvet* terminolojisinden alınan adlar ve meslek loncalarınca uydurulanlar. *Fütüvvet* geleneğinin etkisi, Serez loncalarıyla, berber loncaları gibi birkaç özel loncada ve Evliya Çelebi'nin 17. yüzyılın sonunda yazdığı tasvirde görülmektedir. Yalnızca Evliya Çelebi de geçen en önemli memur *nakib*dir. Evliya Çelebi anlattığı geçit törenine *nakib*in de katıldığını kaydetmektedir[37]. Ancak, o dönemde Türkiye'deki

36 Nuri, s. 302–303, 559, 576–577.

37 Evliya, s. 526, 545, 579, 592, 598, 607, 617; von Hammer'in çevirisinde s. 114, 128, 194, 204, 209, 217, 223.

meslek loncalarında *nakib* adı verilen bir memurun varlığını sürdürdüğü kesinlikle bilinmemektedir. Çünkü bu ad o dönem loncalarıyla ilgili belgelerde geçmemektedir[38]. Nuri, *fütüvvet* birliklerinde *nakib* tarafından yürütülen görevin yavaş yavaş ortadan kalktığını, sonunda da, *nakib*in yerini *yiğit başı*nın aldığını anlatmaktadır[39]. Bu, *nakib*in Türk loncalarında Mısır loncalarından çok daha önce ortadan kalktığını gösteren bir husus sayılabilir. Mısır loncalarında loncanın ikinci başkanı, 19. yüzyılın başlarına kadar hep *naqib* olarak adlandırılmıştır[40]. Bununla birlikte, bu durum, tek başına, Türk loncalarının niteliğindeki değişimin daha önce meydana geldiğini göstermeye yeterli değildir. Duruma akla yatkın en az iki izah şekli daha bulunabilir: 1 . İlerde görüleceği gibi, bazı Türk loncalarında *nakib*in görevlerini *şeyh* ünvanını taşıyan, ama loncanın başkanı olmayan bir kimse yürütüyordu. 2 . Türkiye'de, Türkçe bir ad olan *yiğit başı*, Arapça *nakib* sözcüğüne tercih edilmiş, Arapça konuşulan Mısır'da ise sonraki dönemde, bu iki makam aynı şeyi belirttiği halde, Arapça sözcük muhafaza edilmiş olabilir.

Türk loncalarının ilk gelişimleri sırasında var olan ve sonradan törelere bağlı birkaç Türk loncasında devam eden geleneksel iki makam daha vardı: *Duacı*lık ve *davetci*lik. İlk zamanlardaki görevlerinin dua okumak olduğu anlaşılan *duacı*lar, Evliya Çelebi'ye göre, geçit törenlerinde yer almışlardır[41]. Berberler loncasında da bu tür bir makam on sekizinci yüzyıla kadar devam etmiş ama görevleri değişmiştir. Bir rütbeden bir üst rütbeye geçiş törenlerinde, *duacı*, halkın önünde traş edilirdi[42]. Hem Mısır'da, hem de diğer Orta Doğu ülkelerinde, berberlerin, lonca sistemi ve bu sistemin ideolojisi içinde özel bir yerleri vardı[43]. Bu yüzden berberlerin geleneklere bağlılıklarını yadırgamamak gerekir. Daha önce gördüğümüz gibi, Serez loncalarında da durum aynıydı. Serez'de de adına *duacı*lık denilen bir makam vardı. Bu makamın sahibi olan kimse, dua okuma görevini yerine getiriyordu[44]. İkinci makam olan *davetci*lik

38 Bu terim, Nuri'nin kitabına aldığı fermanlarda geçmemektedir. On yedinci yüzyılla ilgili arşivleri inceleyen Mantran da, bu terime raslamadığını açıkça belirtiyor. Bkz. R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris 1962, s. 372, n.1 (Bundan böyle, Mantran diye atıf yapılacaktır).

39 Nuri, s. 525, 560, 575. Gibb ve Bowen'in s. 284, n. 7'de yanlışlıkla iddia ettikleri gibi *kâhya* değil, *yiğit başı*'dır *nakib*'in yerini alan.

40 Baer, *Egyptian Guilds*, s. 68.

41 Evliya, s. 617, 632; von Hammer'in çevirisinde s. 223, 233.

42 1210 (1795/6) tarihli bir belge; Nuri, s. 563.

43 Karşılaştırınız, Baer, *Egyptian Guilds* s. 3, 59 v.d., 63 ve not.

44 Nuri, s. 693. Terim, burada, Farsçadaki دعاگو > şeklinde kullanılmıştır.

yalnızca Serez'de mevcuttu. Serez'de *davetci*, lonca başkanının baş yardımcısı olan kimseye deniyordu. Bu ünvanın, anlamı açıklanırken, baş yardımcının halkı ibadete ve lonca başkanın huzuruna çağırma görevi ileri sürülmüştür. Burada, gene, geleneklerin bir kalıntısını görmek mümkündür. Aynı makamdan, berberler ve hekimler loncalarıyla ilintili olarak *kitāb al-dhakhā'ir wa'l-tuḥaf fī bīr al-ṣanā'iʿwa'l-ḥiraf* adlı bir Mısır el yazmasında da söz edilmektedir. Bu yazmada (17. yüzyıldan kaldığı sanılmaktadır) *fütüvvet* edebiyatının etkisi büyüktür[45].

Türk loncalarında sonraları kullanılmayan bir başka terim de *çavuş*tur. Bu ad, Evliya Çelebi'de *nakib*in yanı sıra geçmektedir[46]. Nuri, bir yandan, *çavuş*un görevlerinin belirli olmadığını söylerken, öte yandan da bu görevlerin sonradan *yiğit başı*na devredildiğini ifade etmektedir[47]. On dokuzuncu yüzyılın başlarında eser veren White adlı yazar, her loncada bir *çavuş*, yani bir haberci olduğunu iddia etmektedir. Ama bu husus, yazarın eserindeki teorik bölümde geçmektedir. Bu bölümde ise, yazarın Evliya Çelebi'ye dayandığı şüphesizdir. Eserin, loncaların gerçek faaliyetleriyle ilgili bölümünde, *çavuş*tan hiç söz edilmez[48]. Mısır loncalarında *çavuş* yoktu[49] ama 19. yüzyılda Şam'da *shawīsh* lonca başkanının baş yardımcısı görevindeydi[50].

Türkiye'de loncaların varlığını belgelerle kanıtlayabileceğimiz dönemde baş yardımcı hep *yiğit başı* olarak adlandırılmıştır. *Yiğit*, "yürekli ve cömert delikanlı" anlamına gelen Arapça *fatā* sözcüğünün Türkçe karşılığıdır. Bu ad *fütüvvet* birliklerinin bir izi niteliğini taşımakla beraber[51], meslek loncalarında esas anlam ve kapsamından yitirmişti. Loncanın başkanına *yiğit başı* deniyordu ama lonca mensupları artık *yiğitler* diye adlandırılmıyordu [52]. Loncayla ilgili

45 Karşılaştırınız, Baer, *Egyptian Guilds*, s. 57. El yazması için bkz. *Ibid.*, s. 2–3.

46 Evliya, s. 527, 545, 563, 579, 592, 598, 607, 632; von Hammer'in çevirisinde s. 114, 128, 163, 194, 204, 209, 217, 233.

47 Nuri, s. 563–564, 574. Mantran'ın (s. 372, n.2), Nuri'nin *çavuş* üzerine edindiği bilgilerin kaynaklarını vermediği hakkındaki iddiası doğru değildir. Nuri, *Fütüvvetname*'yi, Evliya'yı ve yukarda, n.42'de adı geçen, berberler loncasıyla ilgili belgeyi zikretmektedir.

48 White, I, s. 202.

49 Evliya, seyahatnamesinin onuncu cildinde, Mısır loncalarında *çavuş* bulunduğuna işaret ediyor ama bu terimi beraberinde Türkiye'den getirmiş olsa gerek. Karşılaştırınız, Baer, *Egyptian Guilds*, s. 156.

50 Qoudsî, s. 14–15.

51 Nuri, s. 574.

52 Gibb ile Bowen'in (s. 285) aksi yoldaki iddialarını haklı gösterecek hiçbir kanıt bulamadım.

her konuda başkana yardımcı olmak ve başkanla lonca mensupları arasında aracılık yapmak *yiğit başı*nın görevlerindendi. *Yiğit başı*, loncanın eşrafı arasından ve anlaşıldığına göre gene onların oylarıyla seçiliyordu. Ama seçilen kimsenin resmî makamlarca onaylanması da gerekiyordu. 1664 yılına ait İstanbul *sicil*inde bulunan, kandilciler loncasıyla ilgili belge ve 1864 tarihli sarraflar yönetmeliği[53] bu görüşü destekleyen birer kanıt niteliğindedir. Türk loncalarının özerk olmayıp, resmî makamlara bağlı oluşları burada gene kendini göstermektedir. Önemli bir özellik olan bu bağımlılığın toplumsal açıdan anlamı ilerde tartışılacaktır.

Yiğit başı daima loncanın öbür mensuplarının bağlı olduğu dinî ya da etnik zümreden seçilirdi. Hatta birtakım loncalarda belli dönemlerde adet olduğu üzere, bir Hristiyan esnaf ya da ticaret loncasında başkan Müslüman olsa bile, *yiğit başı* gene de esnaf ve tacirin mensup olduğu mezhepten bir Hristiyan olurdu[54]. Çoğu zaman da, aynı loncada birden fazla *yiğit başı* bulunurdu[55].

On dokuzuncu yüzyıl boyunca lonca başkanlarının yardımcılarına *yiğit başı*dan çok *vekil* dendi. Bunun nedeni, daha önceki zamanlarda bile, lonca başkanının, işlerini, *yiğit başı*nın yanı sıra kadı tarafından tayin edilen –*kethüdasının ba hüccet-i şer'iye vekili olan*– bir temsilci ya da vekil aracılığıyla yürütüşü olabilir[56]. 19. yüzyılın başlarında, İstanbul'daki sandalcılar loncasında, biri kent, öbürü de kentin varoşları için olmak üzere, iki *vekil* bulunuyordu. Pazarlardaki ticaret loncalarıyla mühürcülerin de *vekil*leri vardı[57]. Kentin hamalları, her biri bir *vekil*in denetimi altında bulunan hamal merkezlerine kayıt olurlardı[58].

VI. LONCA VE LONCA HEYETİ

Esnaf birliklerinin toplantı yerine İtalyanca ya da İspanyolcadan alınmış bir deyimle *lonca* denirdi.[59] Bu sözcüğe 18. yüzyıldan önceki belgelerde raslan-

53 Nuri, s. 574; G. Young, *Corps de droit Ottoman*, Oxford 1905–1906, IV, s. 32 (Bundan böyle, Young diye atıf yapılacaktır).

54 Nuri, s. 574, 585; lonca başkanlarının ve mensuplarının ait oldukları dini zümre konusu ile ilgili olarak bkz. Baer, JESHO.

55 Mantran, s. 376, n.2.

56 Nuri, s. 563.

57 White, I, s. 52; II, s. 228, 254; III, s. 148–149, 324–325.

58 Nuri, s. 681. *Mukhtār* ve *wakīl*, on dokuzuncu yüzyılda Mısır'da da, lonca başkan yardımcısını belirtmek için kullanılan terimlerdi. Bkz. Baer, *Egyptian Guilds*, s. 67–68.

59 Nuri, s. 576–577. Terimin etimolojisi ile ilgili olarak bkz. Gibb ve Bowen, s. 285. Bazı tüccar loncalarında, toplantı yerine *tacirhane* denirdi. Bkz. Nuri, s. 669–670.

maz. Gibb ve Bowen gibi Nuri de, daha önceki dönemlerde toplantı yeri için *zaviye* gibi tasavvufla ilgili deyimler kullanıldığını iddia etmekte; hiçbiri de inandırıcı olmayan karmaşık fikirler ileri sürerek terminolojideki değişimi anlatmaya çalışmaktadırlar[60]. Meslek loncalarının toplantı yerine *zaviye* denildiğini gösterir hiçbir belirti bulunmadığından, bu iddiaları çürütmeye kalkışmak da yersizdir. Nuri iddiasını *Fütüvvetname*'ye dayandırmakta, Gibb ve Bowen ise Thorning'in yazdıklarını nakletmektedirler. Thorning'in eseri de baştan sona kadar *fütüvvet* edebiyatını esas almaktadır. Bu yazarların yürüttükleri muhakemenin ve ortaya koydukları karmaşık izahların temelinde yatan yanılma, *fütüvvet* birlikleri ile meslek loncaları arasında bir ayrım sezinleyememiş olmaları ve loncalarla tasavvuf tarikatları arasında sıkı bir bağ bulunduğu hakkındaki yaygın inançtır. *Fütüvvet* birlikleriyle meslek loncalarının aynı şey olmadıklarını, *fütüvvet* birliklerinin geriledikleri bir dönemde, loncaların ilerleyip, geliştiklerini, elimizde loncalarla tasavvuf tarikatları arasında kuvvetli bağlar bulunduğunu gösterir kanıt bulunmadığını, çeşitli vesilelerle göstermeye çalışmıştım. Öte yandan, Mısır loncaları üzerine yaptığım araştırma, beni, değişik görevleri gereği loncalarla tarikatların yan yana var oldukları, bir ölçüye kadar da temas halinde bulundukları, ama aralarında sürekli bir bağ olmadığı sonucuna götürdü. Nuri'nin loncalarla Melâmî tarikatı arasında güçlü bir bağ bulunduğunu ispatlamaya kalkışması hiç de inandırıca değildir, ve aslında, yazarın ortaya koymayı amaçladığı şeyin tersini ispatlamaktadır[61].

Özetlemek gerekirse, *loncanın* kaynağı *zaviyede* aranmamalıdır. *Lonca* sözcüğünün 18. yüzyıldan önce geçmemesi, belki de bu tür kurumların o sıralarda bulunmayışından ve ancak daha sonra meslek loncalarının yaygın bir şebeke durumuna geldikleri zaman ortaya çıkışındandır.

Başka dillerde olduğu gibi zamanla "lonca" sözcüğünün anlamı genişlemiş ve sözcük "toplantı yeri" fikrinin sınırlarını aşmıştır. Böylece, *lonca*, o yerde toplanan "heyet" anlamına gelmiştir. *Lonca*, dolayısıyla, "lonca heyeti" demek oluyordu. Bazan aradaki ayrımı belirtmek için, "toplantı yeri"ne *lonca dairesi*, ya da *lonca odası*, "heyet"e *lonca heyeti*, üyelerine de *lonca ustası* dendiği olurdu.[62] Elimizde lonca heyetlerinin kuruluşunu gösteren bilgiler yalnızca 19. yüzyıla aittir. Heyet üyelerinin sayısı loncadan loncaya değişiyordu.

60 Nuri, s. 575; Gibb ve Bowen, s. 285.

61 Nuri, s. 552–556, 613–614; Gibb ve Bowen, s. 286; karşılaştırınız Baer, *Egyptian Guilds*, s. 125–126; idem, "Functions of Turkish Guilds", s. 48.

62 Nuri, s. 576–577, 692, 694–696, 708; Taeschner, "Zunftwesen", s. 184.

Örneğin 1840'larda İstanbul Pazarındaki Müslüman ve Ermeni tüccar loncaları, bir başkan, onun vekili ve sayıları altıya varan eşraf tarafından yönetiliyordu. Sarraflar loncasında 1864 yılında dört heyet üyesi vardı. Serez loncasında bu sayı beşti; 20. yüzyılın başlarında Ankara'daki debbağlar loncasında lonca heyeti on ya da on bir emektar lonca mensubundan oluşuyordu[63].

Aynı şekilde, heyet üyelerinin de birbirinden oldukça değişik yollarla seçildiği anlaşılmaktadır. 1806 tarihli bir belgeye göre, Ermeni dülgerler loncasının başkan ve eşrafı İstanbul Kadısının huzuruna çıkmışlar ve lonca mensuplarının, İstanbul'un çeşitli semtlerine dağılmış durumda olduklarını, bu yüzden de onları bir araya toplamanın zor olduğunu anlatmışlar, adları yazılı on yedi kişinin *lonca ustası* yani heyet üyesi olarak atanmasını istemişlerdir. Kadı da bu isteğe uyarak bu kimselerin atanma işini yapmıştır[64]. Öte yandan, loncaların daha özerk olduğu Serez'de bir lonca heyetinin seçimi anlatılırken, atamayı Kadının yapması gereğinden hiç söz edilmemektedir. Serez'de lonca heyetine üye olacaklar, loncanın ustalarınca, en az beş yıl kıdemli, kuralların hiçbir zaman dışına çıkmamış, dürüst ve güvenilir mensupları arasından seçilirdi. Bu seçim, hemen lonca başkanı seçiminin ardından yapılır, sonucun başkan tarafından onaylanması gerekirdi. Başkan yeni seçilmiş heyet üyeleriyle çalışmak isteğinde olmadığını beyan ederse, ya başkanlık, ya heyet seçimi, ya da her iki seçim birden, bir arada çalışmaya istekli bir başkan ve lonca heyeti seçilinceye kadar tekrarlanırdı. Heyet, hicrî ayın ilk ve üçüncü cuma günü *lonca dairesi*nde toplanırdı. Heyet toplantılarında, lonca başkanı, geçen iki haftanın olaylarıyla ve daha önce alınmış kararların uygulanmasıyla ilgili bilgiler verir, bunu konuşma ve tartışmalar izlerdi[65].

Lonca heyetinin aşağıda sıralanan görevleri hep kaynaklarda geçmektedir: Bir lonca mensubunun bir başka lonca mensubuyla ilgili şikâyetini görüşmek; lonca mensuplarının anlaşmazlıklarında "Hükümet durumu ele almadan önce" hakemlik yapmak; lonca mensuplarını geçici bir süre için loncadan uzaklaştırmak; bir başka deyişle, loncanın geleneksel buyruklarına ve göreneklerine aykırı davrananları işlerini yürütmekten alıkoymak; loncanın genel malî durumunun kontrol ve denetimini yapmak; özellikle lonca fonunun hesaplarını ve bu fondan verilecek borçlarla ilgili kararları incelemek[66]. Böylece lonca heyeti, loncanın, iç yapısını ve mensuplarının karşılıklı

63 White, II, s. 228, 254; Young, IV, s. 32; Nuri, s. 694–695; Schurtz, s. 704–705.

64 Nuri, s. 576–577.

65 *Ibid.*, s. 694–696.

66 *Ibid.*, s. 576, 638, 694, 696–697; Young, V, s. 288.

ilişkilerini ilgilendiren her konuyu ele alıyor, loncanın dış kuruluşlarla olan ilişkilerine karışmıyordu. Fermanların ve *şeriat* mahkemesiyle ilgili belgelerin, lonca temsilcilerinin kadı huzuruna çıkışlarını kaydeden her bölümünde, loncayı temsil eden kişiler olarak, başkan, *yiğit başı* ve *ihtiyarların* adı geçmekte, *loncadan* ve *lonca heyetinden* hiç söz edilmemektedir. Aynı şekilde, Mısır'da resmî makamlarla kurulacak ilişkiler, önemli ekonomik ve malî konular *ʿumad* denilen (*ʿumdanın* çoğulu) bir grup tarafından ele alınırdı. *ʿUmad*, loncanın eşrafıyla, çevreye göre daha varlıklı olan mensuplarından kurulu, resmî nitelik taşımayan bir gruptu. Resmî nitelikteki bir lonca heyetine pek seyrek raslanır, bu çeşit heyetlerin önemsenecek bir güçleri de olmazdı[67]. Bu durum çift yönlü bir anlam taşımaktadır. Son yüzyıllarda, Osmanlı toplumunun rütbe, görev dağılımı ve kurumlar yönünden şekilci ve katı olmadığının bir başka belirtisidir. Ama bunun da ötesinde, lonca içinde etkili güç taşıyanların, bu gücü elde edişlerinde, içinde yaşadıkları toplumun değer ölçülerinin rol oynadığını göstermektedir. Bu ölçüler arasında en başta geleni yaştır. Resmî makamlar da bu gerçeği gördüklerinden *ihtiyarları* loncanın gerçek temsilcileri sayıyorlardı. Resmî seçimler bu toplum için yabancı bir şeydi. Bu tür seçimler, ancak on dokuzuncu yüzyılda ve muhtemelen Avrupa'nın etkisiyle ortaya çıkmıştır. Resmî lonca heyetlerinin varlığını gösteren belgeler de çoğunlukla Ermenilere ve Makedonya'daki Serez loncalarına aittir.

VII. LONCA BAŞKANI

Mısır'da lonca başkanlarına hep *shaykh* denirdi. Oysa, Türk loncalarının tarihiyle ilgili kaynaklar, lonca başkanlığı için iki addan söz etmektedirler: *şeyh* ve *kethüda*, ya da *kâhya*. Nuri'ye göre, *şeyh*, çoğunlukla törensel görevleri yürütüyor, *kethüda* ise lonca hayatının maddî ve idarî yanlarıyla uğraşıyordu. *Fütüvvet* gelenekleri unutulup, loncalar da esas itibariyle ekonomik ve idarî görevleri üzerlerine alınca, *şeyh* seçimi zorunluluğu da ortadan kalktı ve bu makam zamanla silindi gitti. *Şeyhin* yerine, hükümet-lonca ilişkilerinde arabuluculuk eden *kethüda* nüfuzlu bir mevkie yükseldi[68]. Böylece, gene Nuri'ye göre, Türkiye'deki *şeyh* ve *kethüda* ilişkisi, Mısır'daki *shaykh* ve *naqib* ilişkisine benziyordu[69]. Bu, *nakibin* Türk loncalarında Mısır'dakilerden daha önce ortadan kalkışına da bir neden olabilir. Bu doğru olsun olmasın, Türk loncalarında aynı zamanda hem bir *şeyh* hem de bir *kethüda* bulunduğu ortadadır.

67 Baer, *Egyptian Guilds*, s. 65–66, 68–69.

68 Nuri, s. 560, 561, 575.

69 Karşılaştırınız Baer, *Egyptian Guilds*, s. 14.

Yayınlanmış belgeler, genellikle Nuri'nin yorumunu doğrular görünmektedir. Hem *şeyh*den hem de *kethüda*dan söz eden belgelerin çoğu on altıncı yüzyıldan kalma eski belgelerdir: Debbağlarla ilgili 1581 tarihli fermanla, toplu iğne ve dikiş iğnesi yapımcıları ve perakendecileri hakkında 1582 tarihli ferman gibi[70]. Sonraki tarihlere ait, her iki makamdan da söz eden tek belge, berberler loncasıyla ilgili 1795/6 tarihli fermandır. Nuri de aynı konuda bir tek bu fermanı zikretmektedir[71]. Bu durum, bütün Orta Doğu'da, berberlerin geleneksel törenlere olan sıkı bağlılıklarıyla ilgili olabilir. Bununla birlikte, 19. yüzyıl Türkiye'sinde dahi, kitapçılar loncasının dinle ilgisi olmayan başkanına *şeyh* deniyordu[72]. Geleneksel *şeyh* unvanının bu loncada muhafaza edilmesi de önemli bir nokta sayılabilir.

Türkiye'de başkanların değişik adlarla anıldığı birtakım loncalar da vardı. Bunun en başta gelen örneği bütün kentlerde başkanına *Ahi Baba* denilen debbağlar loncasıdır[73]. *Ahi Baba*, Kırşehir'deki Ahi Evran *tekke*sinin *şeyh*ine verilen ünvandı. Bu şeyh, Osmanlı İmparatorluğunda debbağ loncalarının hâmisiydi. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğunda debbağ loncalarının başkanları hep bu unvanla anıldı. (Aslında ünvan, *Ahi Baba vekili*ydi. *Ahi Baba* kısaltılmış şeklidir.) Debbağlar loncasının ve bu loncanın başkanlarının Türk loncaları arasında nüfuzlu bir yerleri vardır. Bu yüzden de onların, daha sonraki dönemlerde bile öbür loncalardan farklı oluşlarını yansıtan bir adı sürdürmeleri şaşırtıcı değildir[74]. Ad değişikliğine ikinci örneği Serez'den verebiliriz. Serez loncalarının başkanlarına sonraları *mütevelli* adı verilmiştir[75]. Bu, daha önce gösterdiğimiz gibi, titizlikle korunan eski lonca geleneklerinden doğmuş olabilir. 17. yüzyıldan kalma, Mısır kaynaklı *Kitāb al-dhakhā'ir*'e göre, bir loncanın faal *shaykh*'ine *al-shaykh-al-mutawallī* deniyordu. (Bu ünvan, faal *shaykhi*, *shaykh* ünvanını kazanmış ama loncanın faal başkanı olmayan kimseden ayırıyordu)[76]. Durumun bundan daha basit bir izahı da bulunabilir: Serez loncalarında, *mütevelli*nin görevlerinden biri de loncanın *vakf*ını idare etmekti;[77] bir *vakf*ın idaresini üzerine alan kimseye genellikle *mütevelli* denir.

70 Refik, X, s. 168–169, 170–171.

71 Nuri, s. 563.

72 White, II, s. 158.

73 Refik, XII, s. 9 (1962 tarihli belge); Nuri, s. 549 (1726 tarihli belge).

74 Bkz. F. Taeschner, "Akhī Baba", *Encyclopaedia of Islam*"[2], I, s. 323–324.

75 Nuri, s. 694.

76 Karşılaştırınız Baer, *Egyptian Guilds*, s. 2–3, 55.

77 Nuri, s. 694.

Kethüda çoğunlukla lonca mensupları tarafından resmî bir seçim yapılmadan seçiliyor, sonra da *kethüda*nın atanmasını kadı onaylıyordu[78]. Nuri, bu yönteme örnekler veren birçok belge zikretmektedir. Örneğin, 1727 tarihli bir belge, İstanbul debbağlarının *Ahi Babası*nı, lonca eşrafının tavsiyesi üzerine kadının atadığını kaydetmektedir. Aynı şekilde, 1778 martında, yazı takımı yapımcıları *(devatcılar)* loncasının emektar mensupları, bazı kötü niyetli kimselerin çevirdikleri entrikalara rağmen, kadıdan faal *kethüda*yı onaylamasını isterler.[79] 1864 tarihli, sarraflarla ilgili yönetmeliğin 8. maddesi *kâhya*nın hükûmet tarafından seçileceğini kaydetmekte, ama lonca mensuplarından şikâyetler gelirse, bunların inceleneceğini belirtmektedir[80]. İstanbul'daki manavlar *kethüda*sının, kadıya yapılan şikâyetler sonucu, görevinden alındığına ilişkin bir belgenin de gösterdiği gibi, bu göreneğin öbür loncalarda da bulunduğu anlaşılmaktadır[81]. *Kethüda*, hükümetçe konulan kurallara uymazsa, gene görevine son verilirdi[82]. Yeni kurulan loncalar, 1725 eylülünde lonca kuran tütüncülerin yaptığı gibi, hükümetten bir *kethüda* atamasını isterlerdi[83]. Kimi durumlarda, atamayla birlikte, resmî bir belge, yani bir *berat*, ya da kadının atamayı yaptığına ilişkin bir mektup, yani *mürasele-i şer'iye*, verilirdi[84]. Burada anlattığımız *kethüda* atama işlemindeki yöntem ile, Mısır loncalarındaki *shaykh*in atanmasında uygulanan yol aynıdır. Mısır'da da *shaykh*, lonca eşrafının tavsiyesi üzerine hükümetçe seçilir, kimi durumlarda kendisine atamayla ilgili bir belge de verilirdi[85]. Elimizde loncalarıyla ilgili bilgiler bulunan öbür Arap ülkelerinde de yöntem aynıydı. Bu konuda tek istisna, lonca meseleleri dahil, her konuda özerkliğini koruyan Şam'dır. Şam'da *shaykh*liğe atanma miras yoluyla olurdu. Eğer bu ünvana uygun bir mirasçı yoksa, yeni *shaykh* lonca eşrafı tarafından serbestçe seçilirdi. Seçimin, loncaların *shayk al-mashāyikh*i tarafından onaylanması gerekirdi. Şam'da özel bir makam olan *shaykh al-mashāyikh*, aşağıda incelenecektir. *Shaykh* seçiminin Osmanlı resmî makamlarınca onaylanması gerekmiyordu[86]. İmparatorluğun başka bütün şehirlerinde lonca başkanlarının resmî makamlar tarafından

78 *Ibid.*, s. 564–565, 692; on dokuzuncu yüzyılda Serez'de seçim işleminin ayrıntıları için bkz. 694–695.

79 *Ibid.*, s. 549, 565–566.

80 Young, IV, s. 32.

81 Nuri, s. 568–569.

82 Örneğin, 1716 tarihli, İstanbul *kaymakamı* ile kadısına verilen fermana bkz.: Refik, XII, s. 54–56.

83 Nuri, s. 569–570.

84 *Ibid.*, 566–567, 568–569, 692; Young, V, s. 288–289, paragraf 1.

85 Karşılaştırınız Baer, *Egyptian Guilds*, s. 12, 69–72.

86 Qoudsî, s. 13–14; karşılaştırınız Baer, *Egyptian Guilds*, s. 72, n.102.

onaylanması şarttı. Bu durum, Müslüman Orta Doğu'da loncaların hükümetin himayesi altında ve idarî sistemin tamamlayıcı bir unsuru olarak geliştiklerini yansıtmaktadır. Örgütlenmeleri alttan ve hükümetle bağ kurmadan, ya da hükümete karşıt bir tutum içinde oluşmuş birlikler lonca değildi; yani bunlar meslek çizgileri üzerinde örgütlenmemişlerdi. Loncaların devamları üstten sağlanırdı. Bu kuruluşların başlıca amaçları da kent halkını denetim altında tutmaktı.[87] Bu yüzden de, lonca başkanlarının atanmalarında hükümetin onaylama hakkını elinde tutuşu bizi şaşırtmamalıdır.

Atanması lonca eşrafının tavsiyesi üzerine yapıldığından, *kethüda*, genellikle bu grubun önemli bir mensubu olurdu. Böyle önemli bir kişi hem lonca eşrafının, hem de hükümetin işine geliyordu. Çünkü hükümet *kethüda* makamındaki kimsenin resmî görevlerini etkili bir biçimde yürütebilmesi için mümkün olduğu kadar nüfuz sahibi olmasını istiyordu. Bununla birlikte, çeşitli nedenlerle lonca mensubu olmayan kimselerin de *kethüda* olarak atanmaları oldukça sık raslanan bir durumdu. Bunların bazıları, atanmaları karşılığında, aldıkları maaştan vaz geçmeye razı olan emekli devlet memurlarıydı. II. Abdülhamid döneminde, gözde saraylılar, Sultan tarafından *kethüda* olarak atandılar. Böyle atamalar, çoğu zaman, bir saraylının ilişkilerini lonca çıkarları uğruna kullanmayı uman lonca mensuplarının ricası üzerine olmuştur. Bu arada, İstanbul itfaiyesini kuran, Fransız dönmenin durumu ilginçtir. Bu kimse mükâfat olarak, yeni kurulan ve itfaiyeciler için şerit dokuyan loncaya *kethüda* olarak atanmış, iş bununla da kalmayarak *kethüda* ünvanı oğluna geçmiştir[88].

Nuri'ye göre, *Kethüda*lar lonca mensupları Hristiyan olsa bile, ilk zamanlar hep Müslümanlar arasından seçiliyordu. Zamanla, Hristiyanlar kendi *yiğit başı*larını seçmeye başladılar. Sonradan Hristiyanlardan *kethüda*lar da seçildi. Gibb ve Bowen de: "Çok sonraki dönemlere kadar (17. yüzyılın ortasından sonra(?)) *kâhya*lar hep Müslümandı ama, sonraları bazı durumlarda bu makam da Müslüman olmayanlara verildi"[89] demektedirler. Şimdiye kadar yayınlanmış belgeler bu teoriyi doğrular görünmemektedir. Bir kere, 16. ve 17. yüzyıla kadar varan eski dönemlerde bile Müslüman olmayan *kethüda*lar vardı. Örneğin 1584 tarihini taşıyan iki fermanda *çuhacı*ların Musevî *kethüdası*ndan, 1657

87 Bu konuyla ilgili ayrıntılı bir inceleme, Baer, "Guilds in Middle Eastern History'de yer almaktadır.

88 Nuri, s. 564, 573, 594; Young, V, s. 288.

89 Nuri, s. 570; Gibb ve Bowen, s. 289.

tarihli bir diğer fermanda da keten takke yapımcı ve perakendecilerinin (*takyeci*ler) Müslüman olmayan *kethüda*sından söz edilmektedir.[90] Öte yandan, bizzat Nuri de 18. yüzyılın ikinci yarısından kalma birtakım belgeler naklet-mektedir. Bu belgelerde de, Müslüman olmayan veya karma lonca ların Müslüman *kethüda*larından söz edilmektedir: Gayri müslim terziler (1764), manav-lar karma loncası (tarihi olmayan bu belge muhtemelen son zamanlara aittir), gayri müslim kadife tüccarları (1768) ve Rum ve Ermeni ipek eğiricileri (1759 ve 1762) gibi[91]. Sandal Bedesteni adlı çarşının yalnızca Ermenilerin[92] işgal ettikleri bölümünde 19. yüzyıla kadar Müslüman *kâhya*lar bulunmak-taydı. Buna karşı, Nuri, gayri müslim bir loncanın (Hristiyan kandilciler loncası (1664)) Müslüman *kethüda*sını kaydeden daha önceki tarihlere ait tek bir belge ortaya koyarken, herhangi bir döneme ait gayri müslim *kethüda*-lardan söz eden hiçbir belge ileri sürmemektedir.[93] O halde, denebilir ki, lonca başkanlarını dine göre atamada rol oynayan eğilimleri saptayabilmek için ge-rekli esaslar ve bu alanda herhangi bir gelişmeyle ilgili tarihler vermeyi sağ-layacak hiçbir belge bulunmamaktadır. Bir başka araştırmamda, Nuri'yle Gibb ve Bowen'e ait teorinin ikinci bölümünün de temelden yoksun olduğunu göstermeye çalışmıştım. Bu yazarların iddiaları, Müslüman ve Hristiyanların önceleri karma loncalar halinde örgütlendikleri ve 17. yüzyıl ortalarında bö-lünüp ayrı ayrı loncalar kurdukları yolundadır[94]. Loncaların dinî yapıları ve lonca başkanlarının atanmaları konusunda bazı akımlar rol oynamış olsa bile, bunların ne türlü akımlar olduklarını ve tarihlerini saptayacak yeterli bilgiden şimdilik yoksun bulunduğumuz kesindir. Bu noktada var sayılabilecek şeyler şunlardır: Anlaşılıyor ki, bütün dönemlerde ayrı loncaların sayısı, karma loncalardan fazlaydı ve lonca mensupları ile başkanlar değişik toplumlardan gelmeyip, daha çok aynı dinî ve etnik gruptan oluyorlardı. Bununla birlikte, gayri müslim loncalara Müslümanların *kethüda*lık ettiği durumlar da çoktu.

Kahire'deki gibi, İstanbul'da da loncaların ortak bir başkanları yoktu. Kentlerdeki tüm loncaların bir baş *shaykh* ya da baş *kethüda*nın emrinde ör-gütlenmeleri bir ölçüde özerk olduklarının belirtisiydi. Oysa merkezî hüküme-tin beşiği olan kentlerde loncalar bu özerklikten yoksundular. Bu ancak belirli

90 Refik, X, s. 178–179, 180–181; Ahmet Refik, *Hicrî on birinci asırda İstanbul hayatı*, İstanbul 1931, s. 55; Mantran, s. 374.

91 Nuri, s. 567, 568, 577–578, 584–586.

92 White, II, s. 254.

93 Nuri, s. 574. İstanbul kadısının 1806 tarihli *sicilinde* zikredilen *kethüda*nın hangi dinden olduğu tam bir açıklıkla belirtilmemiştir (s. 576).

94 Bkz. Baer, JESHO.

taşra merkezlerinde mümkündü. Örneğin Şam'da *shaykh al-mashāyikh* makamı, kentin sosyal yapısı içinde köklü bir yer işgal ediyordu. Bu makamı elinde bulunduran kimselerin yürüteceği önemli görevler vardı[95]. Şu halde, güçlü bir lonca örgütüne sahip olan Serez'de, Şam'daki *shaykh al-mashāyikh*liğe benzer bir kurumun bulunuşu, pek önemli sayılamaz. Loncalardan yirmi dört *mütevelli*, *kâhyalar meclisi* adı verilen bir meclis meydana getirir ve her hicrî ayın son cuması toplanırdı. *Mütevelli*lerden biri yaşadığı sürece devam etmek üzere, tüm loncaların *kâhyalar başı* ya da baş *mütevelli*si seçilirdi. Bu kimsenin sorumlulukları şunlardı: *lonca*lar ve *mütevelli*lerin faaliyetlerini denetlemek; loncalar arası anlaşmazlıklarda hakemlik etmek; *lonca*lar ve *mütevelli*ler tarafından verilen cezaları uygulamak; hükümet ve loncalar arasında arabucululuk yapmak; *mütevelli*lerin hesaplarını denetlemek; *mütevelli*lerle ilgili şikâyetleri dinlemek ve *mütevelli*lerin hizmet sürelerinin devamını onaylamak ya da yerlerine başkalarının seçilmelerini salık vermek.[96] Bu sorumluluklar, aşağı yukarı, Şam'daki *shaykh al-mashāyikh*in sorumluluklarının aynıydı. En önemli ayırım, Serez'de *kâhyalar başı*nın lonca başkanlarınca seçilişi, Şam'da ise bu makamın babadan oğula geçişi ve *ashrāf*tan *Ajlānī* ailesinin elinde oluşudur. Bu kurumun Serez'de bulunuşu, Serez loncalarının sahip olduğu daha geniş özerkliğin bir başka kanıtıdır.

ÖZET

Serez loncalarının özerkliği, kuralı doğrulayan bir istisna niteliğindedir. Bu kural, Serez loncalarının dışında kalan loncalarda, özellikle İstanbul'da bulunan loncalarda gördüğümüz hükümetle yakın ilişki ve bağımlılıktır. Lonca heyetleri ve lonca içindeki makamların bir çoğu ile hükümet arasındaki sıkı bağları da ortaya çıkarmış bulunuyoruz. *Yiğit başı*nın seçilişinde hükümetin onayı gerekiyor, *kethüda* gibi *lonca* da resmî makamlarca tayin ediliyordu. Bu özellik loncaların ötesine de uzanıyordu: Çünkü Osmanlılarda kentli toplum, gözle görülür biçimde, mahallî ve bağımsız idareden yoksundu. Bu eksiklik toplumun gelişmesini geciktirmiş, modernleşmesini de engellemiştir.

Türk loncalarının yapısında görülen ve Osmanlı sosyal tarihi yönünden daha da büyük önem taşıyan bir ikinci özellik, katı bir hierarşinin mevcut olmayışıdır. Osmanlı toplumunun başka yönlerinde de buna paralel durumlar vardır. Loncalarda, bu nokta; mertebe sayısında her dönemde görülen değ-

95 Qoudsî, s. 10 ff., karşılaştırınız, Baer, *Egyptian Guilds*, s. 11, n.44; s. 22–23.

96 Nuri, s. 697–698.

şiklik ve dalgalanmalarla, bir rütbeden ötekine sınavsız ve "ustaişi" hazırlamadan, birçok loncada da özel tören yapılmadan geçebilme olanağıyla; hükümetle ilişkilerde ve başka önemli konularda üstünlüğü elde tutan *élite* sınıfın resmî bir nitelik taşımayışı, aşılmaz sınırlardan uzak bulunuşu ve loncanın ileri gelenleriyle yaşlılarından kurulu oluşuyla ortaya çıkmaktadır. Bu durumun toplumsal bir sonucu olarak, loncalarda sınıf esasına göre bir örgütlenme olmamış, değişik tabaka ve rütbeler arasında bir sınıf çatışması görülmemiştir.

Bir rütbeden ötekine geçişte, belirli meslekî başarılar gerektiren bir sınav yapılmayışı da ayrıca önem taşımaktadır. Meslek eğitiminde, ilk öğrenimde ve kişinin ahlâkî yönden yetiştirilmesinde loncanın belli belirsiz bir rol oynadığını gördük. Loncanın en başta gelen ve en önemli görevi, idarî ve ekonomik yöndeydi. Toplumsal ve kültürel alandaki görevi, ikinci planda kalıyordu. Bu durum, hiç kuşkusuz, loncalarla hükümet arasındaki güçlü ilişkiden ve loncaların örneğin tasavvuf tarikatları gibi sosyal, eğitici ve ideolojik yanları belirgin örgütlerle pek az bağlar kurmalarından ileri gelmektedir. Toplumsal ve ideolojik amaçlar benimseyen birtakım loncalar vardı. Debbağlar, berberler ve Serez loncaları; örneğin bir rütbeden ötekine geçişte tören yapmaları bakımından, başkanlarının ünvanları açısından, *fütüvvet* kitaplarında geçenleri hatırlatan ek makamları muhafaza etmeleri yönünden, *fütüvvet* geleneklerine bağlı kalmışlardır. Ama bu tür loncalar azınlıktaydı ve loncaların çoğunda, ideolojik-geleneksel yapı önem taşımıyordu. Öyle görünüyor ki, bunun nedeni, geniş kapsamlı lonca sisteminin *fütüvvet* birliklerinin çöküşünden sonra, hükûmetin himayesi altında ve hükümetle sıkı sıkıya bağlı olarak gelişmesidir.